

אמירת עננו בתענית ציבור

- א -

הגמ' בתענית (דף י"ג:) מזכירה שיש "צלוחא דתעניתא," דהיינו תפלת תענית, מיוחדת שאומר המתענה בתוך תפילתו, וכפי שאומר רש"י שם (בד"ה תפלת תענית), זוהי מה שאנו קורים "עננו." ומבואר מהמשך הסוגיא דתפילה זו אומר המתענה בתוך ברכת שומע תפלה, וכלומר שכוללה בתוך ברכה זו וחותרם בשומע תפלה, וכמו שפירש רש"י שם (בד"ה בשומע תפלה). וכן איתא בגמ' שבת (דף כ"ד.) דבתעניות צריך להזכיר מעין המאורע בשומע תפלה, ומבאר רש"י שם (בד"ה ושל מעמדות) שמעין המאורע של תענית הוא תפלת תענית, והיינו תפלת עננו. וכן פסק הרמב"ם בפרק ב' מהל' תפלה (הלכה י"ד) דבימי התענית מוסיף המתענה תפלת עננו בשומע תפלה, וכך היא ג"כ בשולחן ערוך (או"ח סימן תקס"ה סעיף א'), אלא שהמחבר שם מוסיף שהוא הדין לא רק ליחיד שקיבל על עצמו להתענות תענית יחיד, אלא ג"כ ליחיד המתפלל עם הציבור בתענית ציבור, וכן הוכיח הרא"ש בתענית שם (פרק א' סימן י"ז). עיי"ש מה שהביא בשם הראב"ה (ועיין בספר הראב"ה סימן תתס"ב).

ומשמעות הסוגיא בתענית שם היא שהשליח ציבור, בחזרת הש"ץ, אומר עננו כברכה בפני עצמה בין גואל לרופא, כלומר בין ברכת גואל ישראל לברכת רפאנו, ועיין עוד בירושלמי בברכות (פרק ד' הלכה ג'), דף ל"ג:) ובתענית (פרק ב' הלכה ב', דף ט:) דשם מובא הנוסח של תפלת עננו וגם מובאה חתימה מיוחדת לתפלה זו, והיינו ברוך אתה ה' העונה בעת צרה, ומשמע שכשאומרים תפילה זו כברכה בפני עצמה, מסיימין בחתימה זו. אבל כפי שאמרנו, אף שע"פ הסוגיא בירושלמי שם נראה דגם היחיד אומר עננו עם זו החתימה בין גואל לרופא (ועיין שם בקרבן העדה בד"ה בין גואל לרופא), לפי מנהגנו רק הש"ץ עושה כן בחזרת התפלה, ואילו היחיד אומר תפלת עננו - בלי חתימה - בברכת שומע תפלה. וכן

כתבו התוס' שם (בד"ה אלא אמר רב יצחק) דאין היחיד קובע ברכה לעצמו ואינו חותם, ורק הש"ץ, האומר עננו לאחר גואל ישראל, קובע ברכה וחותם, וכן נפסק ברמב"ם שם, ובשו"ע שם בסימן תקס"ו (סעיף א'). וברור מכל זה דיחיד המתענה, בין בתענית יחיד שקיבל על עצמו בין כשמתפלל התפלה בלחש בתענית ציבור, אומר עננו בשומע תפלה בלי חתימה מיוחדת, וכדפסק הרמ"א שם בסימן תקס"ה (סעיף א').

והנה מהנ"ל משמע בנוסף לזה שאין שום הבדל בעצם הנוסח של תפלת עננו בין יחיד האומרה כשמתענה תענית יחיד שקיבל על עצמו לבין יחיד (ואפילו הש"ץ בעצמו) המתפלל בלחש בתענית ציבור. ובפוסקים מצינו שיש מפקפקים רק אם יחיד המתענה תענית יחיד אומר הלשון "עננו ... ביום צום תעניתנו", בלשון רבים, אם רק הוא מתענה בזה היום, ובשאלה זו דן בשו"ת הרשב"א (חלק א' סימן כ"ה), והביאו הב"ח שם בסוף סימן תקס"ה (בסוף ד"ה ומ"ש וטוב) ופסק הרמ"א שם (סעיף א') דכן אומר בלשון זה.

ועיין במגן אברהם שם (ס"ק א') שהביא דנחלקו הראשונים בדבר, והט"ז שם (ס"ק א') הבין את דברי הרשב"א שם בדרך אחרת, עיי"ש, ועיין עוד במשנה ברורה שם (ס"ק ד', ה'), ובכף החיים שם (אות ח', ט'), ואכמ"ל בזה. והמחצית השקל שם (ס"ק א') הביא דיון אחר בענין חתימת התפלה כשיחיד אומרה בלי הברכה, עיי"ש מה שהביא בשם האליה רבה (ס"ק ג') שהסתפק בדברי הרמ"א, ועיין בערוך השלחן שם (סעיף א', ב'). אבל עם כל זה, אין שינויים חשובים בנוסח הברכה בין מה שהיחיד אומר כשמתענה כיחיד לבין מה שאומר היחיד כשמתפלל תפילת הלחש בתענית ציבור.

- ב -

והנה לכאורה קצת תמוה דבר זה, דהרי בסקירה ראשונה יש הבדל יסודי בין תענית יחיד לבין תענית ציבור. יחיד שמתענה (כגון תענית חלום או תענית בעד חולה או ליאהרצייט) הרי עושה כן בדרך כלל כדי לשוב בתשובה שלמה או כדי להגדיל את תפלתו או לשפוך את לבו לפני השי"ת, ועיין בדברי הרמב"ם בפרק א' מהל' תעניות (הלכה ט') דישי

ליחיד להתענות על צרתו ולבקש רחמים בתפלתו וכו'. והמגיד משנה שם כתב דדברי הרמב"ם בזה נכונים הם אע"פ שאין שום הכרח לזה מן הגמרא, משום שהתענית היא מדרכי התשובה ונכון לכל יחיד לחפש בדרכיו בעת צרתו ולשוב אל ה', וכן נפסק בשו"ע שם סימן תקע"ח (סעיף א'), ועיין במשנ"ב שם (ס"ק א') דאולי יש באמת חיוב להתענות במקרים מסויימים, וכן כתב הכף החיים שם (אות ב') בשם המאירי, ועיין עוד בערוה"ש שם (סעיף ב').

ועיין בגמ' שבת (דף י"א.) דמשם משמע שבתענית חלום יש חובה להתענות. ובגמ' תענית דף י': משמע דיש להתענות בעד חולה שיתרפא, ובדף כ"ב: שם משמע דנכון להתענות אם נרדף ע"י נכרים או לסטים, עיי"ש. וכל אלו הדוגמאות מדברות כנראה בתעניות של תשובה שמתענה יחיד על צרותיו (ועיין עוד בספרי לבמדבר פ"א פ"א, פ' בהעלותך פ"א פ"א, ובעמק הנצי"ב שם בד"ה ואשה מקשה לילד). ואם עיקר התענית של יחיד המתענה הוא בענין תשובה ותפלה, מאד מתאים לזה נוסח תפלת עננו, שמדבר על עת צרה ומבקש שה' אל יפן אל רשענו ואל יתעלם מתחינתנו וכו'.

אבל לעומת זה, כל תענית ציבור (חוץ מתענית אסתר שהיא סוג תענית אחרת לגמרי, ואכמ"ל בזה) לכאורה הוקבעה בקשר לצרה הבאה בנוגע לחורבן בית המקדש, וכדמבואר בתוספתא סוטה פרק ו' (הלכה ז') ובגמ' ראש השנה (דף י"ח:): ובירושלמי תענית (פרק ד' הלכה ה'), דף כ"ג-כ"ג: ע"פ הפסוק בזכריה (ח'; י"ט) שמזכיר את ד' הצומות (צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי) שהוא המקור בדברי הקבלה לתעניות ציבור אלו. ומשם ברור שהעיקר בתעניות אלו הוא החורבן, מפני שאיתא שם שצום השביעי, דהיינו צום גדליה, נקבע מפני ששקולה מיתתן של צדיקים כשריפת בית אלקינו, הרי דחורבן הבית הוא העיקר, וכן איתא שם שלפי ר' שמעון, קבעו צום העשירי (שמתענין לדעתו בה' טבת, ולא בי' טבת, ולא קיי"ל כוותיה להלכה, ויש לעיין בשיטתו אבל אין כאן מקומו) ביום ששמעו גולי בבל על חורבן הבית, ועשו יום שמועה כיום שריפה, וכלומר דהעיקר הוא ענין החורבן. וכן משמע מדברי הט"ז בריש סימן תקמ"ט שם.

ואם כן דהיסוד בכל תענית ציבור הוא ענין החורבן, לכאורה היה מן הנכון שתפלת התענית שאומרים בימים אלו תדבר עכ"פ במקצת בענין החורבן או באותו המאורע שאירע בזה היום, וכמו שמצינו אצל תפלת "נחם" שאומרים בתשעה באב ואצל הפיוטים של הסליחות שאומרים באלו הימים, שמדגישים ענין החורבן. ואשר על כן נראה קצת תמוה שאותה התפלה, אותה ה"עננו", שאומר יחיד המתענה תענית יחיד על צרה פרטית שלו היא היא התפלה שאומר כל אחד בתענית ציבור שבה מתענין מחמת חורבן הבית.

והתירוץ הפשוט לבעיה זו הוא שגם תענית ציבור, אף שמתענין מחמת החורבן, נקבעה בעיקר כדי שנעשה תשובה, וכמו שכתב הרמב"ם בפרק ה' מהל' תעניות (הלכה א'), וז"ל שם: יש שם ימים שכל ישראל מתענים בהם מפני הצרות שאירעו בהן כדי לעורר הלבבות לפתוח דרכי התשובה, ויהיה זה זכרון למעשינו הרעים ומעשה אבותינו שהיה כמעשינו עתה עד שגרם להם ולנו אותן הצרות, שבזכרון דברים אלו נשוב להיטיב וכו', עכ"ל. הרי ברור לנו שגם בתענית ציבור, העיקר הוא לעשות תשובה, וכמו שאמרו חז"ל במדרש משלי (פרשה ו' סימן ד') שהתענית קרובה לתשובה, ולא סתם להתאבל על החורבן, ולכן כן מתאימה תפלת עננו, עם ההדגשה על תחינתנו ושועתנו לפני ה', גם לתענית ציבור. ודבר פשוט הוא זה.

ובאמת, מבואר מדברי הסוגיא בגמ' ראש השנה שם דהעיקר בתענית ציבור איננו סתם שזוכרין המעשים הרעים שאירעו סביבות חורבן הבית, דהא איתא שם שעצם החיוב לצום באלו התעניות תלוי במצב של עם ישראל בכל דור ודור ובכל מקום ומקום, וכדמשמע שם מההבדל בדין בין זמן שיש שלום לבין זמן שיש גזרת המלכות ואין שלום ולבין זמן שאין גזרת המלכות אבל אין שלום, עיי"ש, ועייין בבית יוסף לסימן תק"נ (בד"ה והרמב"ן פי') שמבאר כל הסוגיא לנכון, ואכמ"ל בזה.

ולכן ברור שהעיקר בתענית ציבור הוא להסתכל במצבנו ובמעשינו עכשו, ושאותם המעשים שאירעו סביבות החורבן באים רק לעורר אותנו לפשפש במעשינו היום, וכדברי הרמב"ם שם. וכן אמרו חז"ל

בירושלמי יומא (פרק א' הלכה א', דף ה.) שכל דור שלא נבנה ביהמ"ק בימיו נחשב כאילו נחרב בימיו, וכלומר שאין לנו רק להתאבל על מה שאירע בעבר אלא לחשוב על המצב היום, בפרט כשעדיין יש לנו צרות דהרי לא נבנה ביהמ"ק בעוונותינו הרבים, ולהבין שמחמת מעשינו הרעים נחשבים אנחנו כאילו נחרב הבית בימינו ח"ו, וכמו שכתב הרמב"ם בהל' תעניות שם שמעשינו ומעשה אבותינו גרם להם ולנו כל הצרות, ואשר על כן עלינו לשוב אל ה' ולהפיל תחינתנו לפניו יתברך. וכן כתב המשנ"ב בסימן תקמ"ט שם (ס"ק א') דחייב כל איש לשום אל לבו בימי תענית ציבור ולפשפש במעשיו ולשוב בהן, כי אין התענית העיקר אלא המעשים, והתענית היא רק הכנה לתשובה. וכן כתב הכף החיים (שם אות ב') דלכן חייב כל אדם לשוב בתשובה ולפשפש במעשיו באלו הימים יותר משאר ימים כיון שמפני כך היתה התקנה.

ולכן יש קשר ברור בין התענית של יחיד המתענה מחמת הצרות הפרטיות שלו לבין תענית ציבור שבה אנו מתענין מחמת צרות העם, ולא רק צרות העם שבעבר, אלא צרות העם של היום, ואשר על כן מתאימה תפלת עננו, שהיא תחינה להקב"ה המדגישה "כי בצרה גדולה אנחנו", גם לתענית ציבור אף שאין מזכירין בה פרטי המעשה שאירע בו ביום שמתענין, דאין זה העיקר, וכמשנ"ת.

- ג -

והנה לענ"ד נראה דיש אולי יסוד נוסף לתענית ציבור (וכן תענית יחיד) שלא קשור בדרך ישר לענין תשובה ותפילה ובאמת לא קשור למושג יום תענית כיום שאין אוכלים ושותים בו. והיינו שבתענית ציבור מוכרח כל אחד ואחד לחשוב על מציאות הבורא ית', על תפקידו בעולם, ועל ענין שכר ועונש, שהם כמובן מיסודי הדת. וכלומר שיום שבו מתענה אדם, בין על צרה פרטית בין על צרה ציבורית, הוא יום של החזקת האמונה בהקב"ה כמנהיגו של העולם, וגם כדי שיתבונן אדם בדברים אלו הוקבעה יום התענית.

וכן רמז הרמב"ם בדבריו בריש פרק ה' מהל' תעניות שם שכתב שמעשינו הרעים, ומעשה אבותינו שהיה כמעשינו עתה, גרמו להם ולנו כל הצרות שעליהן מתענים, וכלומר שזהו עיקר תכלית התענית לזכור שכל הרעות שאירעו לנו אינם דברים של מקרה אלא מפני חטאינו, שהרי הקב"ה מנהיג את העולם, ונותן שכר ועונש לכל הברואים כפי מעשיהם, וצריכים אנחנו לראות את יד ה' בכל המעשים שבעולם. וכן באמת הדגיש הרמב"ם בדרך יותר ברור ותקיף במה שכתב בריש פרק א' מהל' תעניות (הלכות א'-ג') שצריכים לזעוק לה' על כל צרה שתבוא, ושדבר זה מדרכי התשובה הוא, מפני שכשתבוא צרה ויזעקו עליה יבינו שהרע להם הקב"ה מפני מעשיהם הרעים. כלומר דעצם התפילות לה' בעת צרה מזכירות לאדם שיש בורא עולם שהוא מנהיג את העולם, ומעניש לבני אדם בגלל מעשיהם הרעים.

ומוסיף הרמב"ם שאם לא יזעקו לה', אלא יאמרו שכל מה שאירע לנו אירע במקרה וממנהג העולם, וכל צרה היא דבר מקרית, הרי זה דרך אכזריות, וגורם לכל האומר כן להדבק במעשיהם הרעים ולקבל עוד עונשים וצרות, עיי"ש. הרי ברור מדבריו שראיית היד ה' בכל מה שקורה בעולם, וההבנה שכל העונשים באים מחמת מעשיו הרעים, הן דברים עיקריים בתענית ציבור, בנוסף לענייני האבלות והתשובה שגם עליהם מתבוננים בתענית.

ואם כן, מובן גם כן שתפלת עננו מתאימה לכל תענית, שהרי בתפלה זו מודים אנחנו שעשינו מעשים רעים ומבקשים רק שהקב"ה לא יפן אל רשענו, ומבקשים ממנו נחמה בחסד, וכאילו אומרים שבידו כל עונש המגיע לנו. וכן מודים שבגלל מעשינו הרעים "בצרה גדולה אנחנו", שהרי הוא מנהיגו של העולם, ורק מבקשים ממנו שלא יעשה מה שאנחנו יודעים שביכלתו לעשות. וכן אומרים "טרם נקרא אליך עננו", ובזה מודים שהוא בעצם יודע את הכל ויכול להגיב בלי שנקרא אליו בתפילה דהרי בידו לעשות את הכל. ולכן נמצא שבתפלת עננו כלולים המושגים האלו של יד ה' בעולם ושכר ועונש ג"כ, ואשר על כן ראוי לומר תפלה זו בכל תענית - בין בתענית יחיד בין בתענית ציבור - כדי להדגיש גם את העניינים האלו, שהם גם כן דברים יסודיים בתענית. ולכן גם כן כדי לאפשר התבוננות בדברים אלו נקבעה תענית.

- ד -

ולענ"ד נראה להוסיף דאם כנים הדברים שעיקרי האמונה הנ"ל כרוכים בענין התענית ובענין תפילת עננו שהיא תפילת התענית, הרי בזה נוכל לפרש כמה שיטות בין הפוסקים בנוגע לאמירת עננו, אף שאולי לא קי"ל להלכה כהני השיטות. למשל, מצינו שנחלקו הפוסקים באם לומר תפלת עננו בכל התפלות של היום או רק בתפילת מנחה. דהנה בגמ' שבת שם (דף כ"ד.) משמע דבתעניות מזכירין מעין המאורע (דהיינו תפלת עננו) בערבית בשחרית ובמנחה, ורש"י שם (בד"ה ערבית) ביאר שהכוונה בתפלת ערבית היא לליל כניסת התענית, ואע"פ שעדיין מותר לאכל ולשתות כל הלילה עד אור הבוקר, ואח"כ מביא רש"י שם מתשובות הגאונים (עיין בספר תשובות הגאונים - שערי תשובה סוף סימן ע"ז) דעל פי זה יוצא שלפעמים אדם שרוי בתענית ואינו אומר עננו, דהיינו בתפלת ערבית שמתפלל לאחר יום התענית, כשעדיין לא אכל, ולפעמים אינו שרוי בתענית וכן אומר עננו, דהיינו בתפלת ערבית שלפני יום התענית שעדיין אוכל ושותה ומ"מ אומר עננו.

אמנם, מסיימים הגאונים שם שהלכה למעשה אין אנו רגילין לומר עננו לא בתפלת ערבית שלפני יום התענית ואף לא בתפילת שחרית ביום התענית, והטעם הוא שמא יארע לו אונס חולי וכדומה ויצטרך לטעום ונמצא למפרע שהיה שקרן בתפלתו (שאמר בה שהיום הוא יום תענית בשבילו, ולבסוף יצא שאין זה נכון). הרי רואים דלפי הגאונים, אין לומר עננו כי אם בתפלת מנחה, ועיין במגן אברהם לסימן תקס"ה שם (ס"ק ד') דאפילו המתפלל מנחה גדולה יכול לומר עננו אף די"ל דאולי לאחר מנחה יארע לו חולי ויצטרך לאכול מפני שאפילו אם יצא ככה, לא יהיה כשקרן בתפלתו מפני שעכ"פ כבר התענה עד הצות, וכן כתב המשנ"ב שם (ס"ק ח'), והכפ החיים שם (אות י"ט).

אולם, התוס' בשבת שם (בד"ה תעניות) הקשו על סברת הגאונים מכח סוגיא אחרת בגמ', עיי"ש, וכן בתענית (דף י"א:) הביאו התוס' (בד"ה לן בתעניתו) שיטה זו בשם הבה"ג וצטטו שמה כמה סוגיות הנוגעים לענין זה, ועוד כתבו דבאמת קשה לומר שמי שיצטרך לאכול בתענית מחמת אונס יחשב כשקרן בתפלתו אם יאמר עננו קודם מנחה דהא בשעה שאמר עננו הרי היה בדעתו להתענות, והאונס שבא אח"כ אינו

עושהו כשקרן. אלא שמכל מקום מסיימים התוס' שם דלמעשה היחיד אינו אומר עננו עד תפלת המנחה, וכשיטת הגאונים.

אבל הרא"ש בתענית (פרק א' סוף סימן י"ז) ג"כ הקשה על הגאונים וכתב דאין לחוש לשמא ימצא שקרן בתפלתו (אם יצטרך לאכול אח"כ), וכיון דבשעה שהתפלל היה בדעתו להתענות לא מיקרי שקרן בתפלתו אם אכל אח"כ, וע"כ נראה דס"ל להרא"ש דלא כהגאונים. וכן נראה ממה שכתב הרא"ש בשבת (פרק ב' סימן ט"ו) דהקשה על הגאונים מסוגיות אחרות, ועוד הקשה דאין יכלו הגאונים לחדש גזירה זו לאחר חתימת התלמוד, ואלא ודאי דאין לחוש לזה, ויש להתפלל תפלת עננו גם בערבית (לפני יום התענית) וגם בשחרית, ולא רק במנחה. וכן נראה דס"ל להר"ן בשבת (דף י"א. בדפי הרי"ף, בסוף ד"ה ערבית) שכתב דבכל כה"ג לאו שקר מקרי אי היה בדעתו להתענות ואכל מחמת אונס לאחר שהתפלל. והר"ן הרחיב דיבורו בענין זה במס' תענית (דף ד.ד: בדפי הרי"ף, בד"ה ירושלמי) ושם סיים דאם בטוח דיוכל להתענות, מזכיר עננו בכל התפלות, וכן הביא הב"ח בסימן תקס"ה שם (בסוף ד"ה יש).

ולענין הלכה, נחלקו בדבר זה המחבר והרמ"א שם (סעיף ג'), דהמחבר פסק דבד' הצומות הנ"ל היחיד אומר עננו בכל תפלותיו, והרמ"א כתב דנהגו שלא לאומרה כי אם בנחה, וכן הוא מנהג האשכנזים, ועיין בכף החיים שם (אות י"ד) שמסכם שיטות הראשונים והפוסקים בדבר. ולענ"ד נראה לבאר ששיטה זו שיש לומר עננו בכל תפילות היום מבוססת לא רק על זה שאין לחוש לשמא יצטרך לאכול מחמת אונס וימצא שקרן בתפלתו (שהרי אמר עננו ביום צום תעניתנו), דבאמת לא יהיה נחשב כשקרן מפני שהיה בדעתו להתענות בעת שאמר התפלה. אלא אולי השיטה מבוססת ג"כ על יסודנו שיסדנו לעיל, דהיינו שחלק חשוב בהנהגת כל תענית ציבור הוא לחשוב על מציאות הבורא, יד' ה' וענין שר ועונש, וכפי שאמרנו, דברים אלו מרומזים בתפלת עננו ג"כ, וע"כ נכון לומר עננו בכל תפילות היום ולא רק במנחה, אף אם יצא שיצטרך לאכול. וכלומר דאף מי שיצטרך לאכול לא יהיה נחשב כשקרן בתפלתו אעפ"כ, מפני שתפילת עננו מתייחסת ג"כ להמחייבים האלו של התענית ששייכים גם למי שאינו מתענה.

ולכן אין סיבה להשמיט עננו גם בערבית וגם בשחרית אף אם יצטרך לאכול אח"כ, כי בכל זאת לא יהיה נחשב כשקרן מפני שה"עננו" שלו מתייחס גם לענייני שכר ועונש וכו' שהם עניינים חשובים בתענית, וכמו שביארנו. ולפי השיטה השניה כנראה בעיני תרתי לאמירת עננו, כלומר שהתפילה מתייחס גם לדברים היסודיים האלו של הנהגת התענית וגם לזה שלמעשה אינו אוכל ושותה בזה היום, ואשר על כן אין לומר עננו עד תפלת מנחה כשכבר ברור שעבר עכ"פ רובו של היום בלי אכילה ושתייה.

ועל פי יסוד זה אולי נוכל ג"כ לפרש השיטה דאף מי שאינו מתענה בתענית ציבור יכול אעפ"כ לומר עננו בתפילתו, דכן כתב הב"ח שם (בד"ה ומ"ש ל"ש) דיחיד המתפלל עם הציבור בתענית ציבור יאמר עננו בתפילתו, וז"ל שם דכיון דציבור הוא דקבעי לה להאי תעניתא, על הכל מוטל להתפלל תפלת תענית רק שלא יאמר ביום תעניתו אלא ביום תענית צבור זה ואינו כלל תפלת שוא, נ"ל פשוט, עכ"ל. וכן כתב החיי אדם (כלל קל"ב סעיף ל"ג), וכן פסק המשנה ברורה בסימן תקס"ח שם (ס"ק ג'), והכף החיים שם (אות ח'), אבל בביאור הלכה בריש סימן תקס"ה שם (בד"ה בין יחיד), הביא דהמאמר מרדכי השיג על זה, ושם סיים המשנ"ב דדבריו (של המאמר מרדכי) נכונים דיחיד שאינו מתענה אין לומר עננו בשום פנים, עיי"ש, וכן הביאו הכף החיים שם (אות ו'). ועיין בערוה"ש שם (סעיף ב') דהביא השיטה הזאת דיכול מי שאינו מתענה לומר עננו, אבל הוא בעצמו כותב דמימינו לא שמענו מי שינהוג כן ושכבר פשוט הוא דבת"צ מי שאינו מתענה לא יאמר עננו, וכן המנהג.

אבל שמא י"ל דאלו שמתירין למי שאינו מתענה לומר אעפ"כ עננו סוברים שאמירת עננו אינה תלויה רק באם הוא אוכל ושותה אלא גם בזה שביום התענית חושב ושם לב על העניינים שביארנו לעיל בנוגע לידיעת הבורא והכרת יד ה' וכו', ואם מתבונן בדברים האלו כראוי ביום התענית, הרי שייך לגביו אמירת עננו ג"כ אע"פ שאכל ושתה. וכלומר דהיות ויום התענית הוקבעה לא רק כיום שאינו אוכל ושותה אלא גם כיום שיש להתבונן בו במציאות הבורא ובענייני שכר ועונש וכו', וכמו שביארנו, וגם לצד זה של יום התענית מתייחסת אמירת עננו, הרי שייך

אמירת עננו גם למי שאינו מתענה (מטעם חולי ואונס וכיוצא בדברים אלו), ואולי זהו טעם המקילים בדבר זה.

- ה -

ועוד נלענ"ד דאולי ע"פ יסוד זה נוכל לפרש ג"כ כמה שיטות במח' אחרת, דהיינו בנוגע לאמירת עננו בתענית ציבור ע"י השליח ציבור כברכה בפני עצמה. והנה כבר הבאנו לעיל מהפוסקים שהש"ץ אומר ברכה מיוחדת זו בתוך חזרת הש"ץ בתענית ציבור בין גואל לרופא, וכמו שפסק המחבר בשו"ע שם סימן תקס"ו (סעיף א'), אבל נחלקו הפוסקים בנוגע לכמה מתענים צריכים להיות בבית הכנסת כדי שהש"ץ יוכל לומר עננו.

בשו"ת הרשב"א (חלק א' סימן פ"א) איתא דצריכים לכל הפחות עשרה מתענים, כלומר מנין שלם של מתענים, כדי שהש"ץ יאמר עננו. [ונראה דהש"ץ עצמו הוא מכלל העשרה, כדאיתא בשו"ע שם סימן קכ"ד סעיף ד' בענין חזרת הש"ץ דבעינן ט' עונים לברכותיו והש"ץ עצמו הוא העשירי של המנין, וכך היא ג"כ בסימן קכ"ח שם סעיף א' בנוגע לברכת כהנים דבעינן עשרה לנשיאת כפים והכהנים מן המנין, ועיין עוד בכף החיים לסימן תקס"ו שם אות ל"ד, ואכמ"ל בזה.] וע"פ זה, כן פסק המחבר שם (סעיף ג') דאין השליח ציבור אומר עננו ברכה בפני עצמה אלא א"כ יש בבית הכנסת עשרה שמתענין, ועיין במג"א שם (ס"ק ה') דאם יש שם אחד שיודע שאינו משלים התענית, לא יאמרו עננו, וכן כתב המשנ"ב שם (ס"ק ט"ו), ועיין בכף החיים שם (אות ל"ג).

אמנם, החיד"א בספר ברכי יוסף שם (ס"ק ב') הביא מהמהר"ם בן חביב דמה שכתבו הרשב"א והמחבר דבעינן דוקא עשרה מתענים היינו רק בתענית ציבור שקיבלו הקהל מחמת איזו צרה, אבל בד' הצומות הקבועות מדברי קבלה, לא בעינן דוקא עשרה מתענים, ואף אם חלק מן המנין אינם מתענים בגלל חולי או כדומה, שפיר דמי להש"ץ לומר עננו אם יש "ששה או שבעה" מתענים. וכן הביא דבריו השערי תשובה שם (ס"ק ד') והכף החיים שם (אות ל"ב).

ויש להביא ראיה מדברי הרא"ש במקורות שהבאנו לעיל (בשבת פרק ה' שם ובתענית פרק א' שם) שכתב דאף לפי שיטת הגאונים דאין

היחיד אומר עננו בתענית ציבור כי אם בתפלת מנחה, כי אם יאמרה בערבית ובשחרית, שמא ימצא שקרן בתפלתו כי אולי יצטרך לאכול אח"כ, אבל הש"ץ יכול לומר עננו בחזרת הש"ץ אף בשחרית (ובערבית כמובן אין שום חזרת הש"ץ) לפי שאי אפשר שלא יתענו עכ"פ מקצת בני אדם מן הציבור, וא"כ אי אפשר שהש"ץ, שמתפלל בעד כל אנשי הציבור, יהיה שקרן בתפלתו דעכ"פ בודאי שמקצת בני אדם ישלימו את התענית. והנה מדבריו נראה דלתפילת עננו בעינן רק "מקצת בני אדם מן הציבור" שמתענין, ואף אם מדובר במנין מצומצם, ויוצא שמקצת הציבור הזה הוא פחות מעשרה בני אדם, אעפ"כ כנראה מספיק ה"מקצת" הזה להש"ץ שיאמר עננו, וכלומר שמשמע דהרא"ש ס"ל דאומרים עננו אפילו אי ליכא עשרה מתענין.

ובאמת כן פסק המחבר בסימן תקס"ה שם (סעיף ג') דאף לאלו הסוברים דיחיד אינו אומר עננו אלא במנחה, הש"ץ אומרו בחזרת הש"ץ בין גואל לרופא אף בשחרית משום שאי אפשר שלא יתענו קצת מהקהל, ומשמע דעכ"פ בסימן זה מסכים המחבר דלא בעינן עשרה מתענין כדי שהש"ץ יאמר עננו (וע"כ סותר בזה מה שפסק אח"כ דכן בעינן עשרה שמתענין), אלא שמשם אין ראייה דמהמשך דברי המחבר שם ברור שמייירי בפסק זה לא בד' תעניות הקבועות אלא בתענית ציבור על איזו צרה.

וע"כ נראה דטעם הפסק של המחבר בזה הוא משום שבזמן תפלת שחרית הרי דעת כולם כן להתענות, ונכון שאולי רק מקצתם ישלימו, אבל עכ"פ בדעתם של כולם להתענות, ועכשו עדיין מתענין, משא"כ בנידון דידן דעסקינן במקרה שכבר ידוע (בזמן מנחה) בהחלט דעכשו אין שם עשרה המתענין. כלומר דבזמן שחרית אפשר לסמוך על זה שיש שם עשרה שעכ"פ בדעתם להתענות, ולכן יכול הש"ץ לומר עננו בין גואל לרופא בחזרת הש"ץ דשחרית, אבל בנד"ד בתפלת מנחה, כשכבר ידוע שאין שם עשרה שמתענין, אולי אין לומר עננו בלי עשרה המתענין.

וכן באמת כתב המשנ"ב בביאור הלכה שם (בד"ה שאי אפשר), והובאו דבריו בכף החיים שם (אות ט"ז), שמיישב מה שכתב המחבר דבתפלת שחרית יכול הש"ץ לומר עננו בחזרת הש"ץ דאי אפשר שלא יתענו עכ"פ קצת מהקהל עם מה שפסק בסימן תקס"ו שם (סעיף ג') דבעינן דוקא עשרה מתענים לאמירת עננו של הש"ץ, משום שבמקרה הזה

דזמן שחרית, יש עשרה שדעתם להתענות, אבל אם יודעים בשעת התפלה, כמו המקרה דזמן מנחה, שאין שם עשרה המתענים (או אין דעתם להתענות) א"כ אינו שליח ציבור לענין תפלת התענית ואינו אומר עננו. וכעין זה כתב בביאור הגר"א לסימן תקס"ה שם (בד"ה אבל ש"ץ), שבזמן שחרית יש רק חשש שלא ישלימו, אבל אין זה ודאי, ועוד דיש רק ענין של מחזי כשיקרא, ולא שקר ממש כיון דבשעת התפלה היה בדעת כולם להתענות.

ומ"מ, נראה דגם המשנ"ב כנראה מסכים דבעינן עשרה מתענין כדי שיוכל הש"ץ לומר עננו, ודלא כדברי המהר"ם בן חביב, וכמו שהביא מהפוסקים בשער הציון שם (אות ט"ו), וכן כתב ג"כ הפרי מגדים (במשבצות זהב לסימן תקס"ו שם ס"ק ז') בשם האליה רבה (שם ס"ק ה') דבעינן עשרה בבית הכנסת דוקא כדי שהש"ץ יאמר עננו, וכן סתם החיי אדם (כלל קל"ה סעיף ל"ג) והקיצור שולחן ערוך (סימן כ' סעיף ח') ועוד, ועיין בכף החיים שם באות ל"ב.

אמנם, כפי שהבאנו, השערי תשובה שם (ס"ק ד') מסכים כנראה עם המהר"ם בן חביב דאפילו אם אין שם רק ששה או שבעה מתענים יכול הש"ץ לומר עננו בחזרת הש"ץ, ומסביר דבעינן רק רוב ציבור (דהיינו רוב מנין) של מתענים, אלא מסיים הוא שלדעתו בעינן רובא דמנכרי (כמו לענין זימון) דהיינו שבעה מתענין. ודבריו אלו מובאים במשנ"ב שם (סוף ס"ק י"ד), אבל עיין בשער הציון שם (אות ט"ו) דמביא אחרונים דלא ס"ל הכי, וכדברינו לעיל. ועיין עוד בספר שערי אפרים (שער ח' סימן ק"ח) בענין קריאת ויחל ששם הצריך רק ששה מתענין, ולא הצריך רובא דמנכרי, ומ"מ חזינן דיש פוסקים שלא הצריכו דוקא עשרה מתענים, וכן מובא בכף החיים לסימן קי"ט שם אות כ"ט.

ושוב ראיתי שהג"ר עובדיה יוסף, בשו"ת יחווה דעת חלק א' סימן ע"ט הביא חבל אחרונים דג"כ ס"ל כהמהר"ם בן חביב דלא בעינן עשרה מתענין לאמירת עננו ע"י הש"ץ כברכה בפני עצמה בחזרת הש"ץ, וביניהם ציטט מהש"ד חמד (אסיפת דינים, פאת השדה, מערכת בין המצרים סימן ב' אות ג') שמביא משו"ת המהר"ם שיק (חלק או"ח סימן רפ"ט), ועוד הרבה. וכן בספר ילקוט יוסף חלק ה' (הלכות ארבע תעניות הערה 64) מביא הרבה מקורות בענין זה, ושם מביא ג"כ שהמאירי, בביאורו בבית

הבחירה על הגמ' בריש מס' מגילה (דף ב., בד"ה מה שאמרו בסוגיא זו) כתב דאיתא במדרש (מכילתא בשלח - עמלק, פרשה א' בד"ה ויהי) על הא דהצביע הפסוק גבי מלחמת עמלק (שמות י"ז; י') למשה ואהרן וחור דמשם לומדים דלתענית צריכים שלשה, כלומר דבפחות משלשה מתענין אינה אלא תענית יחיד. ומסיים המאירי שם דאף דיש שכתבו שכל שאין שם עשרה מתענין אינה אלא תענית יחיד לענין דברים של רבים (כמו אמירת עננו בחזרת הש"ץ כברכה בפני עצמה), מכל מקום "רבותיו המובהקים" התירו אם יש שם רק שלשה מתענים. וכן פסק ג"כ בארחות חיים (הלכות תענית אות ט"ו, ועיין בהלכות בשני ובחמישי אות י"ד) שדי בשלשה מתענים להתפלל תפלת התענית בתענית ציבור, וכן כתב הב"ח שם (בד"ה ומ"ש ומיהו) בשם האגודה, אלא שסיים דלא קיי"ל הכי.

ומ"מ ברור שגם בין הראשונים יש שסברו דלא כהרשב"א, וסגי לן אפילו בפחות מעשרה מתענין כדי שיאמרו עננו בחזרת הש"ץ. ולענין הלכה, כבר הבאנו דהמשנ"ב כנראה מצריך עשרה מתענים, אבל באמת מביא הוא שם (ס"ק י"ד) הדעה השניה, והגר"ע יוסף סיים דפשט המנהג שכן אומרים עננו כברכה בפני עצמה אף אם יש שם רק ששה מתענים, והנח להם לישראל, וכן ג"כ הורה הערוך השולחן שם (סעיף ז') דדי במקצת מתענין, מפני שהיום הוא שנתחייב בעננו, עיי"ש.

והנראה לומר דביאור השיטות האלו דמתירין אמירת עננו בחזרת הש"ץ, אף עם פחות מעשרה מתענין, הוא ע"פ מה שיסדנו לעיל, והיינו דיום תענית ציבור הוקבע לא רק לענין אכילה ושתייה, כלומר שלא יאכל וישתה בזה היום כחלק מתהליך התשובה, אלא גם כן לענין התבוננות בידו של הקב"ה בהנהגת העולם, וכמו שביארנו. וא"כ, שייך שוב פעם לומר שאף מי שאינו מתענה מחמת חולי או אונס עדיין נחשב כנוהג יום התענית (עכ"פ במקצת) בזה שמתבונן הוא בדברים האלו שהם מיסודי הדת, וא"כ שפיר יש לומר דכל שיש מנין בבהכנ"ס, אף אם לא מתענין כולם, מ"מ מותר להש"ץ לומר עננו ברכה בפני עצמה בחזרת הש"ץ בין גואל לרופא, דהרי תפלת עננו מתייחסת גם למי שאינו מתענה.

אבל ברור שכל מה שאמרנו כאן הוא דוקא במי שאינו מתענה מחמת חולי או אונס, ולא סתם שאינו מתענה משום שאינו מאמין בחיוב התענית, או שאינו מקבל הוראות חכמינו או דבר הדומה לזה, מפני

שבכה"ג בודאי שג"כ אינו מתבונן ומעיין בתפקידו של הקב"ה והנהגתו בעולם, וע"כ אינו בפרשת התענית בכלל, ובודאי שאז אין לו לומר עננו בעצמו וגם אין לצרפו למנין כדי שהש"ץ יאמר עננו בחזרת הש"ץ. אבל מי שבאמת מתנהג כראוי ביום התענית, ורק אינו מתענה מחמת איזה אונס, שפיר יש לומר דגם הוא נחשב עדיין כעוסק בהנהגת התענית, ועל כן יש לצרפו לעשרה כדי להתיר אמירת עננו בחזרת הש"ץ.

ואולי זוהי סברת אלו הפוסקים שאינם מצריכים עשרה שדווקא מתענין (ורק נחלקו בכמה בעינין לכל הפחות, דאף לפי דברינו, יש להסתפק אם היום הזה יהיה נחשב כיום תענית לציבור זה אם אין שם אלו שמקיימים התענית עם כל פרטיה, דהיינו שגם אינם אוכלים ושתיים, ובזה נחלקו אם ג' מספיקים או ר', או ז', וכמו שהבאנו). אבל יש להצביע שבאמת קשה קצת לדברינו שיטת המחבר שפסק דאומרים עננו בכל התפילות, וביארנו לעיל דאולי הטעם להסוברים כן הוא ששייכת תפלת עננו גם למי שאינו מתענה, ואילו כאן פסק כהרשב"א דצריכים דוקא עשרה מתענין, משמע דאין עננו שייכת אלא למי שמתענה, ויש לעיין בשיטתו. אבל אולי מ"מ דברינו עולים יפה לפי פוסקים אחרים.

- ן -

והנה יש להעיר, דרך אגב, דהרבה מהפוסקים שהבאנו לעיל דנו גם במה לעשות לגבי קריאת ויחל במנחה בתענית ציבור, אי בעינן לזה עשרה מתענין, או סגי בו' או ז', ועל פי רוב כתבו דהדינים שווים, ומה שמצריכים לאמירת עננו בחזרת הש"ץ מצריכים גם לקריאת ויחל. אבל בשו"ת החתם סופר (חלק או"ח סימן קנ"ז) כתב דאולי אף בציבור שאין שם מתענים כלל יש לקרוא ויחל שבאמת היום הוא המחייב בקרה"ת, עיין שם, ואולי אין לומר כן לגבי עננו, והמחצית השקל (שם ס"ק ר') הביא משו"ת עבודת הגרשוני (סימן נ"ז) דברכת עננו קלה יותר מקריאת ויחל, וא"כ אולי אין הדינים שווים לפי אלו הפוסקים. ועיין עוד בשו"ת צמח צדק (שער המילואים סימן ח') דבאמת קלה קרה"ת והברכות שאומרים עליה מאמירת עננו בחזרת הש"ץ משום דאין כל כך חשש ענין ברכה לבטלה בברכות התורה אף אם אין חובה לקרות בתורה, ואולי זה מטעם הפסק דאיתא בספר גינת ורדים (כלל א' סימן מ"ט) דבכל עת שיסכימו

עשרה לקרות בתורה בברכות ושאים לעשות כן (משא"כ לגבי אמירת עננו), אלא שרבו החולקים על סברא זו, וביניהם הנצי"ב (בשו"ת משיב דבר חלק או"ח סימן ט"ז), שכתב דהוי ברכה לבטלה. ומובאים מקורות אלו בענין זה בספר ילקוט יוסף שם (הערה 77), ואין כאן מקום להאריך בכל זה.

וגם יש לדון אם מי שאינו מתענה יכול לעלות לתורה בתענית ציבור, ובזה דן החת"ס בתשובה הנ"ל, ואולי קשור זה לעניינינו ג"כ, אבל שם אפשר לומר שקריאת ויחל היא מחמת צד התענית שמדגיש ענין העינוי מאכילה ושתייה כחלק מתהליך התשובה ולא מחמת צד ההתבוננות יד ה' בעולם, ושמא רק לזה מתייחסת קרה"ת זו, ויש לעיין עוד, אבל אין כאן מקומו. ומ"מ נראין דברינו שיש ג"כ צד בתענית ציבור שמדגיש התבוננות בידו של ה' בעולמו הנוגע עכ"פ לענין אמירת עננו, וכמשנ"ת.